DIE VERHUISING VAN 'N NEDERLANDSE GESIN NA DIE ZUID- AFRIKAANSCH E REPUBLIEK IN 1890.

Opmerking vooraf: Prof. S. P. Engelbrecht was gedurende sy hele lewe 'n vurige pleitbesorger vir goeie betrekkinge tussen Nederland en Suid-Afrika en daarom het hy ook steeds belangstelling getoon in die lotgevalle van Nederlanders wat in die loop van die tyd na Suid-Afrika verhuis en hulle hier by die Afrikanerdom ingeskakel het. Die Wulfsegesin, wie se verhuising na Pretoria hier beskrywe word, kan beskou word as 'n tipiese geval van 'n Nederlandse gesin wat in die vorige eeu vanuit Nederland hierheen verhuis en hulle hier volkome met ons volk en kerk vereenselwig het. Deur middel van hierdie artikel wil ons prof. Engelbrecht se lewenslange belangstelling in en sy aktiewe bevordering van Afrikaans-Nederlandse betrekkinge deur woord en geskrif, in dankbare herinnering roep.

Die verhuising van die gesin Wulfse na die Zuid-Afrikaansche Republiek in 1890 moet gesien word teen die agtergrond van 'n herleefde belangstelling in die Boererepublieke wat na die Eerste Vryheidsoorlog by die stamverwante Nederland en Vlaandere tot uiting gekom het. Weliswaar was die proses van landverhuising van Nederlanders na die Boererepublieke alreeds vir baie jare aan die gang, maar dit is opmerklik dat die stroom van Nederlandse landverhuisers gedurende 'n lang tydperk nooit sterk gevloei het nie. Aanvanklik was dit veral individuele Nederlanders wat die Republieke onopvallend binnegekom het, en hiër die land van hulle vestiging op verskillende terreine gedien het. Hulle prestasies, en selfs hulle name, is vir die meeste van ons vandag vrywel onbekend, maar dit is egter goed om te onthou dat ons as Afrikaners baie dank verskuldig is aan daardie betreklik groot aantal ongenoemde en bykans vergete Nederlandse immigrante wat gedurende die tweede helfte van die vorige eeu 'n ruim bydrae gelewer het in die opbou van die Boererepublieke hier in die binneland van suidelike Afrika.

Verskillende faktore het bygedra tot die gebrekkige belangstelling wat die Nederlanders in die algemeen teenoor Suid-Afrika gedurende die grootste gedeelte van die 19de eeu aan die dag gelê het. Vanaf die helfte van die vorige eeu het daar 'n geringe verandering ten goede ingetree en vanaf daardie jare het talle enkelinge uit Nederland hulle in die Hollands-Afrikaanse Republieke noord van die Oranje en die Vaal, gaan vestig maar van 'n grootskaalse emigrasieskema van Nederlandse landbouers en vakmanne het daar egter niks tereg gekom nie.

Die groot keerpunt het eers gekom met die aanvang en suksesvolle beëindiging van die Eerste Vryheidsoorlog. Die oorwinning by Amajoeba en die eventuele herstel van die Zuid-Afrikaansche Republiek het die verbeelding van die stamverwante Nederland aangegryp en talle nuwe vergesigte geopen. Dit het destyds 'n geweldige uitwerking in Nederland gehad dat die magtige en trotse Engeland, waarop die hele Europa nawyerig was, deur seuns van die Nederlandse stam, teengestaan en verslaan is. Onmiddellik het daar 'n spontane reaksie ten gunste van die Boererepubliek noord van die Vaal in Nederland ontstaan en daadwerklike hulpverlening op verskillende gebiede het gevolg. Op talle maniere is daar uiting gegee aan die gevoel van simpatieke meelewing van die Nederlanders in die lotgevalle van hulle stamgenote in die Zuid-Afrikaansche Republiek. Vervolgens is daar in die loop van die tagtiger jare voortdurend 'n beroep gedoen op die jongmanne in Nederland wat besig was met die oorweging om vir hulle 'n nuwe vaderland te soek, om hulle ondernemingsgees, energie, werkkrag en talente te gaan wy aan die verdere opbou van die Hollands-Afrikaanse Republieke in Suid-Afrika¹.

¹) Vir 'n uitvoerige beskrywing van emigrasie van Nederlanders na S.A. vgl.: Van Van Winter, Jhr. Dr. P. J.: *Onder Krugers Hollanders*, J. H. de Bussy, Amsterdam, 1937, Deel I, Hoofstuk I, 1938, Deel II, Hoofstuk XVII.

Dit is interessant om daarop te wys dat Paul Kruger in September 1882 in sy antwoord op die talle rekwisities wat hom bereik het en waarin hy gevra is om hom vir die aanstaande presidentsverkieping as kandidaat verkiesbaar te stel, baie pertinent gewag gemaak het van die behoefte aan geskikte immigrante uit die vasteland van Europa. In sy verkiesingsprogram het hy aanvanklik verwys na die binnelandse politiek wat hy voorstaan, onder andere die ontwikkeling van die verskillende hulpbronne van die land, die verbetering van verkeersweë en die totstandkoming van 'n direkte spoorwegverbinding met die see, by voorkeur van Delagoabaai na Pretoria, wat vir die Republiek 'n lewenskwestie was en waarvoor hy hom sou beywer met al die kragte waaroor hy beskik. 'n Saak wat hiermee saamhang en wat baie op die voorgrond staan is—volgens die manifest—emigrasie uit die vasteland van Europa, en by name uit Holland. Dan volg die treffende en gevelede woorde: „Ook ik ben voor emigratie—ons dun bevolkt land heeft er behoefte aan, maar onder sekere voorwaarden: vooreerst moet de stroom van landverhuizers niet te sterk zyn, zoodat er gevaar zy dat onze nationaliteit daardoor overstroomd worde; de instrooming van nieuw bloed moet dermate gematigd worden, dat zy steeds door onze nationaliteit kan worden vereenzelvigd. Dan behoort er zorg gedragen te worden, eenerzyds dat wy de regte personen van elders bekomen, en anderzyds dat zy hier op de regte plaats aanlanden, en niet in verkeerde handen vallen, en daartoe is de gelegenheid nu allergunstryks. Door medegevoel opgewekt tydens onzen worstelstryd, hebben invloedryke en onbaatzuchtige personen in Holland zich tot een Emigratie-Comité gevormd, ten einde van daar ons zoodanige personen uit te zenden als hier gewenscht worden, en nuttig kunnen zyn, en alhier is door de Regeering een permanent Emigratie-Comité aangesteld”².

Die ontdekking van goud op die Witwatersrand in die tweede helfte van die tagtiger jare het die verbeelding van die Nederlanders nog verder aangegryp en van toe af het daar 'n aanhoudende stroom van Nederlandse immigrante hulle weg na die Zuid-Afrikaansche Republiek gevind op soek na 'n nuwe toekoms in 'n nuwe verafgeleë vaderland.

Die dramatiese gebeurtenisse wat hulleself in die loop van die tagtiger jare in die Zuid-Afrikaansche Republiek voltrek het, het ook die belangstelling van die Wulfse-gesin gaande gemaak. Frederik Johannes Wulfse en sy gesin het destyds in Zwynrecht aan die Maasrivier gewoon. Op daardie tydstop was hy alreeds vir 22 jaar werksaam as 'n timmerman en bouaannemer. In Zwynrecht het hy, onder andere, die woonhuis vir die Burgemeester, die heer De Bruine, gebou³.

Afgesien van die dramatiese gebeurtenisse in die Zuid-Afrikaansche Republiek wat die Wulfses se belangstelling gaande gemaak het, het hulle

²) *De Volksstem*, 6/9/1882: Antwoord van S. J. P. Kruger op verskillende rekwisities om hom vir die staatspresidentskap verkiesbaar te stel.

³) Staatsargief, Pretoria, Afd. Publieke Werke, B.R. 1449/90, A. B. 156, Brief van F. J. Wulfse aan S. Wierda, Gouvts. Ing. & Architect, Pretoria, 19/5/1890.

ook deur middel van die familiebetrekkinge kontak met die Republiek gehad. Die moeder van mev. Ida Wulfse, gebore De Klerk, was 'n lid van die Van Loon-familie, waarvan een van hulle, Johanna van Loon met Marinus Franken getroud was. Marinus Franken, wie se naam telkens die oog in destydse koerante en dokumente vang, het hom tydens die presidentskap van T. F. Burgers as 'n boukontrakteur in die Zuid-Afrikaanse Republiek gevestig. Vir geruime tyd was hy in vennootskap met 'n sekere Heyink, 'n ander bekende Nederlandse argitek en boukontrakteur in die Republiek⁴. Franken was ook in staat om onderwys in verskillende vertakkinge van die skone kunste te gee⁵. In Pretoria het Franken 'n leidende aandeel geneem in die oprigting van sommige van die vernaamste geboue wat in daardie jare tot stand gekom het. Die bekendste bouwerk wat deur hom opgerig is, was die indrukwekkende kerkgebou van die Nederduitsch Hervormde Gemeente van Pretoria, wat vir ongeveer 20 jaar op Kerkplein gestaan het⁶. Eers na die Tweede Vryheidsoorlog is die sierlike toringkerk, die eerste van sy soort in die Republiek, gesloop. Franken het oor 'n verbasende ondernemingsgees beskik en hy was spoedig 'n gesiene en welvarende boukontrakteur en die eienaar van verskillende erwe en geboue in Pretoria, waaronder die sg. „Oude Pastorie” waarin di. Begemann en Bosman gewoon het en wat geleë was op die hoekerf waar nou die Paleis van Justisie staan. In samewerking met J. D. Celliers en M. J. Albrecht, het Franken teen die einde van die tagtiger jare die „Algemeene Exploitatatie en Bouw Mpy. Bpkt.” gestig, wat al Franken se eiendom oorgeneem en 'n groot aantal geboue op sommige van die persele opgerig het⁷.

Deur middel van die kontak wat die Wulfse-gesin met die Frankens in die Republiek gehad het, was hulle dus alreeds vir 'n hele aantal jare tot 'n sekere mate op hoogte met toestande en vooruitsigte in Franken se nuwe vaderland. Gedurende die eerste helfte van 1888 het Marinus Franken weer 'n keer een van sy periodieke besoeke aan Nederland gebring⁸ en aldaar ook met die Wulfse-gesin in Zwyndrecht in aanraking gekom⁹. Uit die aard van die saak en uit hoofde van die leidende rol

⁴) *De Volksstem*, 21/3/1877, Advertensie: Franken & Heyink, Boukundiges, Aannemers van Openbare Werke en Meubelmakers. Die firma is aan die begin van 1880 ontbind, vgl. *De Volksstem*, 6/3/1880.

⁵) *De Volksstem*, 21/3/1877 en 26/10/1881, advertensies.

⁶) Van Winter, a.w., Deel II, bl. 36 n.

⁷) *De Volksstem*, 20/1/1890. Al Franken se eiendom word oorgeneem en 28 woonhuise, winkels, ens. daarop gebou, o.a. die bekende Frankens Gebouw in Marktstraat en die tansbestaande „Sher Chambers” in Andriesstraat.

⁸) *De Volksstem*, 12/3/1888. Op 27 Februarie 1888 gee hy kennis dat J. H. E. Bal sy „Generale Volmarchthouder” gedurende sy afwesigheid na Europa sal wees. In 1890 en 1897 is Franken weer na Europa. 'n Seun van Franken, wyle prof. J. L. M. Franken van Stellenbosch, was die skrywer van *Piet Retief*, H. A. U. M., Pretoria, 1949.

⁹) *Hollandsch Weekblad voor Zuid-Afrika*, 6 & 20/1/1940. Vertelling deur Willem Wulfse oor die koms van die Wulfses na die Zuid-Afrikaanse Republiek: oorgedruk in die „Rustenburg Herout”. Baie gegewens is ook deur „Oubaas” Wulfse tydens onderhoude aan skrywer hiervan verstrekk; verwysings daarna word nie telkens gegee nie.

wat Franken in die Pretoriase samelewing gespeel het, was hy in staat om met gesag te spreek van die gunstige vooruitsigte wat in die Republiek op Nederlandse immigrante gewag het. Hy was volkome op hoogte van plaaslike omstandighede en kon dus aan sy familie en vriende in Nederland eerstehandse en vertroubare inligting aangaande verskeie sake in die Republiek gee. Sy geesdriftige aanprysing van sy nuwe vaderland het mnr. en mev. F. J. Wulfse laat besluit om hulle toestemming te gee dat hulle oudste seun, die negentienjarige Jan, teen die einde van 1888 saam met Marinus Franken na die Republiek kon gaan, alwaar hy hom dan as immigrant kon gaan vestig. Vermoedelik was die ooreenkoms dat Jan Wulfse, wat in die voetspore van sy vader ook 'n timmerman was, in Pretoria in diens sou tree van die „Algemeene Exploitatie en Bouw Maatschappij” waarvan Franken een van vernaamste oprigters was.

Jan Wulfse het dit gelukkig getref in Pretoria, terwyl hy van die begin af besonder baie van die land en sy mense gehou het. Gedurende die negentiger jare was daar in die Republiek, veral in Pretoria en Johannesburg, boonop 'n ongekende opbloeï in die boubedryf. Afgesien van bouery deur private burgers, is daar deur die Republikeinse owerheid honderdduisende ponde bestee aan die oprigting van openbare geboue, brue en ander staatsondernemings. Vir die geskoolde vakman was daar destyds oorfloedige werk teen goeie lone beskikbaar.

Die gereelde en geesdriftige briewe wat Jan huistoe geskrywe het, het sy ouers op hoogte gehou van die vordering wat hy in sy werk gemaak het en ook vertel hoe hy besig was om hom met sukses in sy nuwe omgewing aan te pas. Hy het sy ouers spoedig aangemoedig om sy voorbeeld te volg en so gou as moontlik na die Republiek te verhuis, waar hy gereken het dat vir sowel die ouers as vir hulle agt kinders voorspoed en geluk gewag het.

In Pretoria, wat hy gesien groei het van 'n klein dorp tot 'n groot stad, was Jan Wulfse vir baie jare in die boubedryf as timmerman en boukontraakteur werksaam. Hy het meegewerk aan die oprigting van verskillende openbare geboue in Pretoria en sodoende het hy 'n ruim bydrae gelewer in die opbou van die stad, waar hy hom as 'n jongman met soveel goeie verwagtings in 1888 gaan vestig het. Hy was ook gedeeltelik daarvoor verantwoordelik dat sy ouers met hulle ander kinders hulle mettertyd as immigrante in die Republiek kom vestig het.

Jan Wulfse, die oudste seun van die Wulfse-gesin, was dus in werklikheid die pionier van die Wulfse-familie in Suid-Afrika. Hy is gebore in 1869 en oorlede op 22 Augustus 1944 in Pretoria. Een van sy kinders was Annie, in lewe die eggenote van ds. C. S. van H. Steenekamp van Rustenburg. Deur haar onbaatsugtige en gewaardeerde werk gedurende haar leeftyd op Rustenburg—die Annie Steenekamp-Gedenksaal op die kerkplein staan daar as 'n monument tot haar nagedagtenis—is daar 'n direkte skakel tussen Jan Wulfse en Rustenburg, waar ook sy broer Frederik mettertyd uiters belangrike werk sou doen op die gebied van die

joernalistiek. Jan Wulfse se verhuising na die Zuid-Afrikaansche Republiek in 1888 het dus baie jare daarna tot gevolg gehad dat die Rustenburgse gemeenskap nie alleen bevoorreg was om vir geruime tyd een van sy dogters as 'n geliefde predikantsvrou in sy midde te mag gehad het nie, maar dat Rustenburg ook deur die toedoen van sy broer Frederik in 1924 'n eie koerant en drukkerij verkry het.

In die loop van 1889 het mnr. en mev. Wulfse na ernstige oorweging besluit om na die Zuid-Afrikaansche Republiek te verhuis om sodoende vir hulleself en hulle kinders 'n beter en veiliger toekoms te skep. In 1889 het die Wulfse-gesin vervolgens alle noodsaaklike voorbereidings vir hulle aanstaande landverhuising getref en teen die einde van daardie jaar was alle reëlins getref vir die lang reis vanaf Zwynrecht na Pretoria.

Op 9 Januarie 1890 het die Wulfse-gesin, bestaande uit die vader, moeder, vier broers en drie susters Nederland vanaf Vlissingen met die „Pembroke Castle” verlaat. Die oudste kind van die reisgroep was destyds 18 jaar terwyl die jongste kind nog skaars ses maande oud was. Die winter van 1889/90 was daardie jaar buitengewoon koud en daarom was dit vir die Wulfse-gesin geen pret om vanaf Zwynrecht na Vlissingen op reis te gaan nie, die eerste skof op hulle lang reis oor land en see na die verafgeleë en onbekende binneland van Suid-Afrika. By Vlissingen het die „Pembroke Castle” gereed gelê om die Nederlandse passasiers aan boord te neem. By gebrek aan 'n loopplank, is die Wulfses vanuit die klein boot waarmee hulle tot by Vlissingen gereis het, met behulp van 'n groot rottangmandjie opgepik en veilig aan boord gebring. Tot by Madeira was die weer baie onguur en die see onstuimig, maar daarvandaan het die reisigers goeie weer ondervind en was die laaste gedeelte van die seereis baie aangenaam. Soos vir alle skeepsreisigers deur die eeue, was die eerste indruk wat die Wulfse-gesin van Tafelberg en Kaapstad gekry het, enig en onvergeetlik. Nadat die gesin vir 'n paar dae in Kaapstad vertoef het om goed uit te rus, het hulle die reis verder met die trein tot by Kimberley, die destydse binnelandse spoorwegterminus, voortgesit. Daar moes hulle ongeveer twee weke wag vir die muilwa waarmee hulle die landreis vanaf Kimberley tot by Pretoria sou voortsit¹⁰. Op Christiana is hulle op 'n vriendelike wyse deur „Meester” Van Bergen verwelkom.

„Meester” S. W. van Bergen wat dikwels Nederlandse immigrante op pad na Johannesburg en Pretoria met bewyse van vriendskap begunstig het, was 'n bekende en beminde persoonlikheid op Christiana. Sy lang en vrugbare lewe het hy aan die onderwys gewy. Oorspronklik was hy van Utrecht in Nederland afkomstig. Nadat hy vir 'n tydlank in sy geboortestad as onderwyser werksaam was, het hy na Suid-Afrika vertrek met die voorneme om hier te lande sy verdere lewe aan sendingwerk te wy. As gevolg van ernstige siekte was hy egter verplig om sy roeping te laat vaar en

¹⁰) Dieselfde as vorige verwysing: Reisbeskrywing van die Wulfses na die Republiek.

mettertyd het hy weer onderwyser geword, aanvanklik in Kaapland en later in die Oranje-Vrystaat. In 1881 is hy van Hoopstad na Bloemhof, waar hy 'n lang tyd werksaam was totdat hy hom op Christiana gaan vestig het. Vroeg gedurende die negentiger jare het hy na Pretoria verhuis, waar hy tot met sy dood in 1895 met opgewektheid en ywer aan die „Staats Model School” werksaam was¹¹. Tydens sy verblyf in Pretoria het hy en die Wulfse-gesin hulle kennismaking op Christiana hernu en goeie huisvriende geword.

Vanaf Christiana is die reis verder voortgesit oor Potchefstroom en Johannesburg, wat destyds vier jaar na sy stigting, feitlik nog niks meer was as 'n sneluitbreidende mynkamp nie. Die reis met die muilwa het vlot en sonder enige ongeval verloop, ofskoon die kos en water gedurende die hele landreis baie te wense oorgelaat het. Uiteindelik, teen die einde van Februarie 1890, het die reisgeselskap, nog almal behoue en in welstand maar doodmoeg en uitgeput, in Pretoria aangekom, waar hulle liefderik en met groot vreugde deur die oudste seun, Jan, ontvang en spoedig daarna gerieflik gehuisves is.

Net soos baie ander Nederlandse immigrante na verskillende wêrelddele, kan die Wulfse-gesin ook met reg „Voortrekkers van die Nederlandse stam” genoem word. Dit het van moed en deursettingsvermoë by die Wulfse-ouers getuig om met 'n groot gesin, waaronder 'n aantal jong kinders, na 'n verre en vreemde land te verhuis, met die agterlating van lewenslange vriende en familiebetrekkinge. Weliswaar is die verhuising met hoop en hoë verwagtings aanvaar en by die bestemming van die lang reis het daar 'n seun en ander familiebetrekkinge¹² op hulle koms gewag, maar alles in ag genome, het die verhuising tog maar 'n waagstuk gebly en het hulle nie geweet of ontberings en lewensrampe mettertyd in hulle nuwe vaderland op hulle sou wag nie.

¹¹) *De Volksstem*, 20/8/1895, „In Memoriam” oor S. W. Bergen. Van sy seuns en ander nakomelinge woon nog in Pretoria.

¹²) Gedurende 1889 het ander familiebetrekkinge van mev. Ida Wulfse, nl. 'n broer en drie susters, ook na die Republiek verhuis, t.w. lede van die De Klerk-familie van Dubbeldam, naby Dordrecht. Die oudste dogter, Cornelia, gebore op 17/7/1855 of 1857, het in 1889 na Pretoria verhuis om met J. Overdiep in die huwelik te tree. Overdiep, bekend as „een door en door bekwaam letterzetter”, was vanaf Mei 1886 tot Julie 1888 in diens van J. F. Cilliers (*De Volksstem*) as 'n „le klasse letterzetter”, nadat hy in Nederland 'n grondige ervaring in alle vertakkinge van die drukkersvak opgedoen het. Nadat hy in Augustus 1888 aansoek gedoen het vir betrekking by die pasopgerigte staatsdrukkery, is hy ook daar aangestel (Vgl. R. 7460/88 en B.B. 1948/1888, ged. 31/8/88, Staatsargief, Pta.) Cornelia de Klerk, tesame met haar broer, Willem, en twee susters, Hester, later getroud met G. A. Odé; bekende amptenaar van die Dept. van Onderwys, skrywer van skoolboeke en laastens „Staats-Geschiedschryver”; en Gretha, getroud vmet Van der Linde, het in 1889 in geselskap van Hendrik van Loon, sy vrou en kind, na die Republiek gekom. Van Loon het om as 'n musiekhandelaar in Pretoria gevestig en die De Klerk-susters het in Andriessstraat 192—aan die westekant van die straat tussen Vermeulen en Proesstraat—met 'n losieshuis begin, nadat die huis deur J. Overdiep van timmerman, J. Vuyk, gekoop is. Mev. Cornelia Overdiep het tot met haar oorlye in 1954 in dieselfde huis bly woon; die huis staan vandag nog. Hendrik van Loon was 'n broerskind van die De Klerk-susters se moeder.

Die koms van hierdie Nederlandse immigrante-gesin na Pretoria het waarskynlik onopvallend en sonder enige ophef plaasgevind, want in daardie jare was daar 'n voortdurende en gereelde instroming van „uitlanders” uit al die lande van die wêreld. Teen die einde van Februarie 1890 het min Pretorianers geweet van die aankoms van die Wulfse-gesin in hulle midde, en hulle het daarom ook nie besef dat sommige van die kinders uit hierdie hardwerkende en goedopgevoede Nederlandse gesin in die jare wat kom, op verskillende lewensterreine nog 'n ruim bydrae sou lewer in die opbou van hulle aangenome nuwe vaderland.

Pretoria, waar die Wulfse-gesin hulle in Februarie 1890 gevestig het en vir die volgende tien jaar as 'n voltallige gesin baie gelukkig sou woon, was in talle opsigte heeltemal verskillend van die groot administratiewe hoofstad van die Republiek van Suid-Afrika, soos ons dit vandag ken. In vergelyking met die hedendaagse stad, was Pretoria aan die begin van die negentiger jare nog maar 'n klein dorp. Weliswaar was die sentraalgeleë dorp langs die Apiesrivier toe alreeds vir die voorafgaande 30 jaar die administratiewe hoofstad en setel vir die Volksraad van die Zuid-Afrikaansche Republiek, maar tenspyte van sy status en sentrale ligging, was sy groei tot 'n stad maar betreklik langsaam. Eers met die ontdekking en ontwikkeling van die Witwatersrandse goudvelde, het Pretoria vinnig begin opskiet. Die Republiek se administratiewe personeel het meteens begin vermeerder om tred te hou met die land se skielike uitbreiding en aangesien die meeste regeringsamptenare in die hoofstad werksaam was, het Pretoria vanaf 1886 'n gedurige toestroming van amptenare en ander intrekkers ondervind.

Ook op die gebied van die boukuns was Pretoria besig om ingrypende veranderings te ondergaan. Met die aankoms van die Wulfses was die indrukwekkende Goewermentsgebou aan die Kerkplein, nog nie heeltemal voltooi nie, terwyl die „Grand Hotel”, nog 'n groot verdiepinggebou op die straathoek regteenoor die Goewermentsgebou, waar nou die Standardbankgebou staan, sopas opgerig was. In die loop van die negentiger jare het nog meer imposante geboue rondom die Kerkplein tot stand gekom. Orals in die stad was daar een of ander boubedrywigheid aan die gang en alle tekens het daarop gedui dat Pretoria op die vooraand van 'n fenomenale uitbreiding gestaan het. Vir mnr. Wulfse sr. en sy seun, Jan, wat albei in die boubedryf werksaam was, was die geleentheid om 'n goeie lewensbestaan te maak, besonder gunstig, veral teen die begin van die negentiger jare.

Spoedig na hulle aankoms in Pretoria, het die Wulfses begin tuisvoel in hulle nuwe omgewing. Pretoria was natuurlik in baie opsigte totaal verskillend van die omgewing waar hulle gebore is en baie jare gewoon en gewerk het, maar tog het daar in Pretoria 'n opvallende Hollandse atmosfeer geheers. Die Hollandse atmosfeer was aan verskillende faktore te danke en gedurende die volgende jare sou hierdie kenmerkende Hollands-

Afrikaanse atmosfeer nog steeds meer toeneem, veral in teenstelling met die on-Hollands-Afrikaanse atmosfeer en gees wat vinnig besig was om in Johannesburg te ontwikkel.

Destyds was Pretoria in alle opsigte 'n skilderagtige dorp, gekenmerk deur 'n idilliese landelike atmosfeer. Daar was nog baie grasdakhuisse wat verskuil gestaan het agter groot skaduryke bome, veral reusagtige treurwilgers langs die watervore wat die dorp deurkruis het en waarin helder water vanaf die „Fonteine” gestroom het. Die mooi groot tuine was gewoonlik vol rose, kamferfoelie en klimop, en die soet geur daarvan het altyd die reisigers by hulle binnekoms teengewaaï en op die wyse aan Pretoria die bynaam van „Rosestad” besorg. Soms is daar ook verwys na „Pretoria gebou op sy sewe heuwels beplant met rose”. Die oorvloedige blommeweelde het baie bygedra tot die kleurvolle skoonheid van Pretoria en hierdie skoonheidsfaktor het die uitwerking gehad dat immigrante en ander intrekkebaie gou na hulle aankoms en vestiging hulle volkome tuis gevoel het¹³.

Opmerklik in Pretoria was onder andere ook „de hollandsche werksman, die zo langzaam maar degelijk z'n karwei stond te verrichten”¹⁴. Wat ook bygedra het om aan Pretoria 'n besondere kleur en karakter te gee, was die gereelde verskyning van „De Volksstem”, mettertyd 'n veelgelese en invloedryke dagblad met 'n beslissende en weldadige kulturele en politieke invloed.

Vroeg gedurende die negentiger jare was daar natuurlik nog geen bioskope in Pretoria nie, aangesien die eerste bioskoopvoorstellings hier eers kort voor die aanvang van die Tweede Vryheidsoorlog plaasgevind het. Aanvanklik was daar nog net een teater of skouburg in Pretoria en wel die bekende „President-teater”, wat aan 'n Duitssprekende, mnr. Reck, behoort en op die terrein van die huidige Capitol-bioskoop gestaan het. Daarin het gereeld opvoerings deur rondreisende toneelgeselskappe plaasgevind, terwyl amateurs van „Onze Taal-vereeniging” ook gereeld Hollandse stukke in die Teater opgevoer het¹⁵. In die loop van die negentiger jare het die musieklewe in Pretoria begin opbloeï. Hierdie opbloeï was grotendeels te danke aan die leidende aandeel wat musiekliefhebbers van Nederlandse afkoms in die musieklewe van die hoofstad geneem het. Vir so 'n betreklike klein gemeenskap het Pretoria 'n besonder hoogstaande musieklewe geken. 'n Strykkwartet met die Staatsekretaris, dr. W. J. Leyds, as tweede vioolspeler, het baie genotvolle musiekuitvoerings gegee. Verder het gemengde kore op gereelde tye in die openbaar opgetree en sodoende voorsien in die behoefte aan goeie sanguitvoerings¹⁶.

Pretoria was boonop ook bekend as 'n gemoedelike dorp. Die inwoners was een groot vriendekring en elkeen was feitlik aan al die ander

¹³⁻¹⁶) *De Volksstem*, 10/10/1930; vgl. verskillende artikels in die „Feesnummer”.

bekend, soos dit altyd die geval op plattelandse dorpe is. Ook in die kerklike en godsdienstige behoeftes van die inwoners is daar ruim voorsien.

Gedurende die laaste dekade van die vorige eeu het die Wulfses 'n verbasende uitbreiding van Pretoria aanskou en daadwerklik meegemaak. Nuwe voorstede en woonbuurtes het ontstaan en 'n ongekende boukoors het vir jarelank geheers, sodat talle indrukwekkende openbare geboue en sierlike woonhuise opgerig is. Vanaf 1895 was Pretoria ook met 'n gedeelte van die land deur middel van die spoorweg verbind en was die dae van die poskoetse grotendeels iets van die verlede.

Binne enkele jare het Pretoria in alle opsigte tot 'n groot stad ontwikkel en die brandpunt van die politieke, kulturele en kerklike lewe, sowel as die middelpunt van die regeringsadministrasie van die Republiek geword. Van 'n rustige, skilderagtige en landelike dorp, het dit binne 'n paar jaar tot 'n bedrywige en kultuurbewuste stad ontwikkel.

So—in breë trekke—was die algemene toestand en het die stad daar uitgesien waar die Wulfses hulle in 1890 met soveel goeie verwagtings gaan vestig het en aan wie se verdere opbou die verskillende lede van die familie op verskeie maniere meegewerk en elkeen sy besondere bydrae gelewer het. Omgekeerd het die stad ook mettertyd sy stempel op hulle afgedruk.

Die Wulfse-gesin wat teen die einde van Februarie 1890 weer verenig en voltallig was, het in Proesstraat, in die omgewing van Andriesstraat gaan woon. Mnr. Wulfse sr. was van voorneme om hom so gou as moontlik as 'n selfstandige timmerman en bouaannemer in Pretoria te vestig maar om verskillende redes het hy besluit om aanvanklik liever in diens te tree by ander bouaannemers wat alreeds goed gevestig was. Af en toe het mev. Wulfse ook loseerders ingeneem. In 1894, byvoorbeeld, het die bekende joernalis, Frederik Rompel, en sy vrou by die Wulfses ingewoon.

Gedurende die negentiger jare was daar 'n verbasende oplewing op die gebied van die boubedryf in Pretoria, en veral die regering, deur middel van die „Departement van Publieke Werken”, het honderdduisende ponde bestee aan die oprigting van openbare geboue, die bou van brue en die maak en instandhouding van paaie en strate. Talle argitekte en bekwame geskoolde ambagsmanne—waarvan die merendeel Nederlanders was—het in verskillende hoedanighede, onder andere as opsigters, in diens getree van die „Departement van Publieke Werken”, waarvan mnr. S. Wierda, 'n Nederlandse argitek afkomstig van Amsterdam en aldaar vir geruime tyd een van die Hoofopsigters van die „Nederlandse Staatspoorwegen”, in November 1887 die Hoof geword het.

Dit blyk dat mnr. Wulfse sr. kort na sy aankoms in Pretoria, ook besluit het om aansoek te doen om deur die „Departement van Publieke Werken” in diens geneem te word. Op 6 Mei 1890 het hy sy opwagting by

mnr. Wierda gemaak en aansoek gedoen om deur die „Departement van Publieke Werken” in een of ander vakkundige betrekking aangestel te word¹⁷. In opvolging van sy mondelinge onderhoud, by welke geleentheid hy terselfdertyd al sy getuigskrifte en dokumente aan mnr. Wierda voorgelê het, het mnr. Wulfse twee weke later ook ’n verduidelikende brief aan die Hoof van „Publieke Werken” geskrywe. Dit is die enigste brief wat deur mnr. Wulfse geskrywe is wat in die Staatsargief opgespoor kon word en aangesien dit ook ’n interessante lig werp op die agtergrond en karakter van die skrywer daarvan, word dit hier in sy geheel weergegee¹⁸.

„WelEd. Geb. Heer, Naar aanleiding van het onderhoud welke ik voor eenige dagem met u mocht hebben, neem ik by deze de vryheid my nog eens schriftelyk tot U te wenden, met het beleefd verzoek my, zoo er by U eene vacature als Opzichter mocht zyn, my als zoodanig te willen plaatsen. Mocht het, het geval wezen dat U my aan dergelyke betrekking zoudt kunnen helpen dan zult U my en myn huisgezin zeker grootelyks daardoor verplichten, door my zoo het mogelyk is, eene betrekking binnen Pretoria te geven, daar zoo als U weet het voor een getrouwd man en vader voordeeliger is, niet vên van zyn gezin verwyderd te zyn.

„Zoo als U indertyd uit myne papieren zag ben ik in Holland 22 jaar werkzaam geweest als timmerman en Aannemer en heb ik ook o.a. het woonhuis van den Heer Burgemeester de Bruine te Zwyndrecht gebouwd, hetwelk U gelezen hebt.

„Wanneer men in Holland zelf gedurende een geruime tyd voor zich zelf gewerk heeft, kunt U wel begrypen dat het voor my minder aangenaam is, om zoo als ik thans doe, als ondergeschikte te werken; dat ik echter my hier niet direct plaatste bestaat ook hoofdzakelyk in financieele redenen, daar het te kostbaar is hier dadelyk zyn eigene bezigheid te beginnen.

„WelEdelen Heer hopende U op deze myn applicatie moge beschikken, en ik by eene eerste gelegenheid in aanmerking moge komen, heb ik de eer met die meeste hoogachting te zyn, F. J. Wulfse.”

Sover vasgestel kon word, het mnr. Wulfse gedurende 1890 en ook in die jaar daarop, nie in diens van die „Departement van Publieke Werken” getree nie, waarskynlik omdat daar op daardie stadium nie ’n betrekking waarvoor hy aansoek gedoen het, in of naby Pretoria, beskikbaar was nie. Vermoedelik het hy daarna vir nog ’n tydlank voortgegaan om vir private kontrakteursfirmas „als ondergeschikte te werken”.

Intussen het die „Afdeling Wegen” van die „Departement van Publieke Werken” groot uitbreiding ondergaan en was daar nuwe personeel nodig om toesig te hou by aanlê en instandhouding van paaie en die

¹⁷) Staatsargief, Afd. Publieke Werke 156, Hoof van Publieke Werke, Applikatie Boek (88-94), 1890-No. 26, 6 Mei; vgl. ook, P. W. 3, B.R. 1449/90, F. J. Wulfse Sr. aan S. Wierda, G.I. & A., Pta., 19/5/1890.

¹⁸) Dieselfde.

bou van brue. Gedurende September 1892 het mnr. Wulfse sr., met voorlegging van getuigskrifte, vir 'n tweede keer aansoek gedoen vir 'n betrekking in daardie departement, hierdie keer egter vir 'n betrekking as wegopsigter. Blykbaar was sy tweede aansoek ook nie suksesvol nie. Op 3 Oktober 1892 is sy aansoek finaal „weggebêre” en daarna het mnr. Wulfse sr. nie weer vir enige ander betrekking by die „Departement van Publieke Werken” aansoek gedoen nie¹⁹.

Dit is nie heeltemal seker in watter jare en vir hoelank mnr. Wulfse as 'n selfstandige boukontraakteur in Pretoria opgetree het nie en dit is ook nie seker tot wanneer hy voortgegaan het om vir ander gevestigde firmas te werk nie. Wat wel seker is, is dat hy op een stadium as 'n selfstandige boukontraakteur opgetree het, bouplanne ontwerp het en dat hy ook 'n werksame aandeel gehad het in die oprigting van die kantoorgebou van die „Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij” in Marktstraat, naby die stasie. In samewerking met sy seun, Jan, was hy ook verantwoordelik vir die uitvoering van 'n gedeelte van die dreineringswerke van Pretoria²⁰.

In die loop van 1897 het mnr. Wulfse hom 'n aanstelling as „concierge” van die Staatsgimnasiumskool op die hoek van Proes- en Kochstraat, laat welgeval teen 'n jaarlikse salaris van £150²¹. Daar was hy as opsigter van die grootste en belangrikste skoolgebou in Pretoria en die Republiek werksaam tot met die aanvang van die Tweede Vryheidsoorlog.

Gedurende 1896 het mnr. Wulfse die eienaar geword van die noordoostelike gedeelte van Erf Nr. 185 (vroeër Nr. 220) in Proesstraat, geleë meer na die westekant van die huis waar die gesin aanvanklik gewoon het en naby die Staatsgimnasiumskool. Die erf met 'n huis wat daarop gebou is, was tot in September 1913 geregistreer op die naam van F. J. Wulfse sr., toe dit verkoop is aan J. W. Mogg vir £1,200²².

In Pretoria was die Wulfse-gesin spoedig welbekend en hooggeag. Die oudste kinders het heel gou vir hulleself 'n staanplek in Pretoria verower. Jan was natuurlik alreeds vanaf 1888 as 'n timmerman in Pretoria werksaam en hy het steeds goeie vordering in sy ambag gemaak. Willem, die tweede oudste seun, wat alreeds in Nederland in die handel opgelei is, het hom kort na hulle aankoms as 'n sakeman in Pretoria gevestig. Aanvanklik het hy sy besigheid in Nr. 1, Frankens Gebouw in Marktstraat gevestig, maar later verskuive na die hoek van Andries- en Proesstraat, waar hy sy besigheid voortgesit het totdat hy later in vennootskap met

¹⁹) P. W., Applikatie Boek, No. 156, dd. 30/9/1892; vgl. ook nota by brief B.R. 1449/90.

²⁰) Mededeling van wyle „Oubaas” Wulfse.

²¹) *Staatsalmanak van de Zuid-Afrikaansche Republiek vir 1898*, bl. 70.

²²) Aktes-kantoor, Erwe-register van Pretoria; noordoostelike ged. van Erf Nr. 185, vroeër Nr. 220, Proesstraat, groot 39vk R. 49 vk. vt., J. J. H. Wolmarans aan F. J. Wulfse @ £340, Akte Nr. 1896/1664. Akte Nr. 1913/7673, F. J. Wulfse aan J. W. Mogg @ £1,200.

Sievers getree het. Vanaf 1896 was die firma „Wulfse & Sievers” een van die bekendste en mees vooraanstaande kruideniersfirmas in Pretoria. Die firma was „handelaars in Kruidenierswaren, Delicatessen, Zaden, Huis-houdelyken Artikelen en alles wat tot een Algemeen Winkel behoort”²³. F. J. Wulfse jr. („Oubaas”), wat na Willem gebore is, het in 1892 op jeugdige leeftyd ’n leerling in die drukkersvak geword. Die res van die kinders—vyf van hulle, twee seuns en drie dogters—was almal destyds nog te jonk om te begin werk. Sommige van hulle het leerlinge in een van die plaaslike skole geword; ook die kleineres, sodra hulle mettertyd skoolgaande ouderdom bereik het.

Die besetting van Pretoria deur die Britse leer in Junie 1900 het onverwags ’n einde gebring aan die grootste gedeelte van die Wulfse-gesin se verblyf in Pretoria. Die Nederlanders in die Republiek is deur die Britse besettingsowerheid voor die keuse gestel om óf na Nederland gerepatrieer te word, óf as hulle dit verkies het kon hulle in die Republiek bly, maar dan sou hulle in die verskillende konsentrasiekampe geplaas word. Die tweede moontlikheid was ’n afskrikwekkende alternatief. Saam met baie ander Nederlandse burgers het die Wulfses besef watter lot vir hulle in die kampe sou wag en daarom het hulle verkies om liever na Nederland teruggestuur te word.

Jan en Frederik („Oubaas”) was alreeds vanaf die aanvang van die oorlog op kommando, terwyl Willem, wat hom as vrywilliger vir diens op die tuisfront aangemeld het, toegelaat was om met sy besigheid voort te gaan. Die drie oudste seuns was aldie genaturaliseerde burgers van die Republiek en hulle is daarom nie saam terug na Nederland nie. Die res van die Wulfse-gesin het egter in die loop van 1900 alles in gereedheid gebring vir hulle terugkeer na hulle geboorteland en teen die einde van daardie jaar het hulle Pretoria met gemengde gevoelens verlaat op pad terug na Zwynrecht. Na die voltooiing van hulle studies het die twee jonger seuns later weer teruggekeer na Transvaal. Die ouers daarenteen het nie weer na Suid-Afrika teruggekeer nie maar hulle oudag in hulle geboorteland deurgebring, in die nabyheid van hulle drie dogters, wat aldie ook in Nederland bly woon het. Een van die dogters was getroud met dr. Van Bremen en enkele jare gelede was hulle nog woonagtig in Den Haag terwyl die ander twee in Apeldoorn gewoon het²⁴. Of enige van hulle nou nog in lewe is, is onbekend.

Mnr. F. J. Wulfse sr. was joviaal en vriendelik van geaardheid en hy was veral bekend as ’n gewilde grapmaker en poetsbakker met ’n aansteeklike lag. Mev. Wulfse het ’n streng godsdienstige opvoeding gehad en in haar eie huis het sy daardie oortuigings probeer uitlewe. Albei ouers het ’n blywende invloed ten goede op die karakters en lewens van

²³) *De Volksstem*, 11/7/1896.

²⁴) Mededeling van wyle „Oubaas” Wulfse.

hulle kinders uitgeoefen. In gesprekke oor die ouers word nog steeds met lof gespreek oor die mooi Christelike atmosfeer wat in die ouerhuis in Proesstraat geheers het en gewys op die heilsame invloed wat die ouers op die kinders gehad het. Die huislike opvoeding wat die Wulfse-kinders van hulle ouers ontvang het, het ongetwyfeld baie daartoe bygedra dat elkeen van die agt kinders mettertyd een of ander besondere prestasie kon lewer.

Na my persoonlike beskouing het Frederik Johannes („Oubaas”) Wulfse jr. (1875–Augustus–1956) egter die meeste presteer, in dié sin dat sy lewenswerk die lewens van so baie ander mense verryk en ten goede beïnvloed het. Deur middel van ’n lang reeks koerante en tydskrifte waaraan hy verbonde was, wat hy vervolgens self in die lewe geroep, gedruk en versprei het, het hy ’n onberekenbare invloed ten goede uitgeoefen. Afgesien van sy Pretoriase tydperk en sy oorlogsdienste, het hy daarna gedurende ’n lang en vrugbare lewe die gemeenskappe waar hy agtereenvolgens gevestig was, op ’n uitmuntende en pligsgetroue wyse deur middel van die geskrewe en gedrukte woord gedien, veral waar hy as drukker en uitgewer van koerante en tydskrifte, kanale geskep het vir die verspreiding van kennis en inligting.

Die werk waarmee hy besig was en waarvan hy die fundamente so deeglik gelê het, gaan nog steeds voort en die skeppende werksaamheid wat hy tydens sy lewe aan die gang gesit en gerig het, sal hopelik nog lank na sy heengaan voortgesit word om op dié wyse ook nog ná sy dood, sy medemens van diens te wees. Die „Rustenburg Herout” wat in 1924 deur „Oubaas” Wulfse gestig is en waar ’n trotse Wulfse-familietradisie voortgesit word, is daarom ook ’n lewende monument vir die stigter daarvan.

Dit is kortliks enkele aspekte uit die geskiedenis van ’n Nederlandse immigrante-gesin uit die jaar 1890 en hulle tienjarige verblyf in Pretoria.

H. M. REX.